

דרשה לשבת הגדול: עניני מצה בהלכה ובאגדה¹

כתב החת"ס בתשובה (חו"מ ס' קצו) וז"ל מצוות עשה של אכילת מצה משומרת בליל פסח, היא יחידה נשאת לנו מכל מצוות אכילתה שבכל התורה! אין לנו פסח ולא קדשים, לא תרומה ולא מעשר שני. רק מצווה אחת משנה לשנה. עכ"ל הרי מצוה זו נשאת לנו מכל מצוות של אכילה בתורה ומקורה היא מדכתיב (שמות יב:יא) בערב תאכלו מצות ומדכתיב (דברים טז:ז) לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עוני כי בחפזון וגו'.

בענין יצא מוציא בברכת המוציא

אולם, יש לעניין בכוונת דברי החת"ס הנ"ל, שהרי כמובן יש לנו עוד מצוות ששייכות לאכילה כגון אכילת סועדת שבת. אולם יש לבאר הענין ע"פ היסודות שמצינו בסוף פ"ג דראש השנה בסוגיא דיצא מוציא, איתא בגמ' (ר"ה כט.). תני אהבה בריה דר' זירא כל ברכות כולן אע"פ שיצא מוציא חוץ מברכת הלחם וברכת היין שאם לא יצא מוציא ואם יצא אינו מוציאין ופרש"י שם (ד"ה אע"פ שיצא מוציא) שבברכת המוציא יכול פלוני לברך בעד חבריו אע"פ שמברך לא צריך עכשיו לברכה זו משום דאמרינן כל ישראל ערבים זה בזה למצוות. אמנם בנוגע לברכת הנהנין פירש"י (שם ד"ה חוץ מברכת הלחם והיין) וז"ל שאין כאן ערבות שינו חובה על האדם לו ליתנהי ולא ליברך. עכ"ל כלומר שאין ערבות בברכת הנהנין ולכן לא יכול להוציא פלוני את חבריו בברכת הנהנין אם המברך לא צריך לברכה בשביל עצמו.

איתא שם בגמ' (ראש השנה כט.—כט.): בעי רבא ברכת הלחם של מצה וברכת היין של קידוש היום מהו? כיון דחובה הוא מפיק או דילמא ברכה לאו חובה. ופשיט שם בגמ' דאמרינן יצא מוציא בברכת הלחם של מצה

¹ דרשה זו נאמרה בבית מדרש של ישיבת רבינו יצחק אלחנן שבת הגדול תשע"ד

וברכת היין של קידוש היום. וכתב הב"ח (או"ח ס' קסז) שמסתימת סוגיין דדן רק במוציא לחם של מצה ולא של סעודת שבת דפשיטא ליה דסעודת שבת דבברכת הלחם של סעודת שבת לא אמרינן יצא מוציא. וכן נפסק להלכה (שו"ע ס' קסז סעיף כ) וז"ל אפילו בשבת שהוא חייב לאכול פת לא יברך לו חבירו ברכת המוציא אם אינו אוכל ולא שרי לברך לאחרים אף על פי שאינו טועם אלא ברכת המוציא דמצה בליל ראשון של פסח וברכת היין דקידוש בין של לילה בין של יום.

וביאר החילוק בין ברכת המוציא של מצה דאמרינן אע"פ שיצא מוציא וברכת המוציא של סעודת שבת דלא אמרינן הכי כתו המג"א (שם ס"ק מא) וז"ל וטעמא, משום דאכילת שבת ויו"ט אינו חובה על האדם אלא משום הנאתו, דהכא מצטער פטור לאכול, אם כן אם אינו יודע הברכה אמרינן ג"כ לא ליתנהי, דאסור ליהנות מהעולם הזה בלא ברכה, מה שאין כן במצה ויין דקידוש, שהם חובה על האדם, וחייב לצער עצמו לאכול, הוי כברכת המוציא עכ"ל.

כונת הדברים היא שסעודת שבת אינה מצוות אכילה אלא מצות עונג, שהרי מבואר בשו"ע (או"ח ס' רפח סעיף כ) וז"ל יש אומרים שאדם שמזיק לו האכילה דאז עונג הוא לי שלא לאכול לא יאכל. אולם באכילת מצה בליל הסדר אע"פ שאינו מתהנה מאכילה דמצה אפ"ה צריך שיאכל מצה שהרי יש כאן מצות אכילה ומשום הכי אמרינן אע"פ שיצא מוציא כיון שזה מצוה אכילה בעצם ולא היכי תמצוי לבא לידי עונג. ועפ"ז מיושב דברי החתם סופר הנ"ל שסצות מצה נשארת היא כמצות אכילה היחידה אע"פ שעדיין יש לנו מצות אכילה של סעודת שבת. שהרי אכילת בשבת היא מצות עונג והאכילה רק היכי תמצוי שברור פעמים יבא על ידה לעונג.

מתלוקת ראשונים בהגדרת לחם עוני

הביאנו לעיל חובת התורה (דברים טז:ג) שיהא המצה לחם עוני. אולם, בהגדרת לחם עוני מצינו שפליגי בזה רבוותא. איתא בגמ' פסחים (לו.) לחם עוני פרט לעיסה שנילושה ביין ושמן ודבש. וכתב הר"מ (פ"ו הל' חמץ ומצה הל' ה) וז"ל העושה עיסה מן החטים ומן האורז אם יש בה טעם דגן יוצא בה ידי חובתו, עיסת הכלבים בזמן שהרועים אוכלין ממנה יוצא בה ידי חובתו, אין הרועים אוכלין ממנה אינו יוצא בה שאין זו משומרת לשם מצה. מצה שלשה במי פירות יוצא בה ידי חובתו בפסח, אבל אין לשין אותה ביין או שמן או דבש או חלב משום לחם עוני כמו

שבארנו, ואם לש ואכל לא יצא ידי חובתו עכ"ל. הרי דנקט הר"מ שרק בלש במשקין חשובים כמי יין, שמן או חלב נעשית המצה מצה עשירה אולם אם לש במי פירות נשאת המצה לחם עוני ושפיר יוצא ידי חובתו במצה זו בליל הסדר.

אולם חזינן בר"ת (תוס פסחים לה: ד"ה ומי פירות) שפליג על דברי הר"מ. דאיתא שם בתוס ז"ל אבל ר"ת נהג היתר בדבר והיה נוהג לאכול בערב הפסח אחר ארבע שעות עוגה שנילושה בביצים והא דקאמרינן בירושלמי האוכל מצה בערב פסח קודם זמנה כאילו בועל ארוסתו בבית חמיו היינו מצה הראויה לצאת בה ידי חובה וזו מצה עשירה היא עכ"ל. הרי רואים בהדיא בדברי ר"ת שעיסה שנילושה במי פירות במי ביצים הוי מצה עשירה. הרי דר"ת נקט שאע"פ שאיתא בגמ' פסחים לו. שהביאנו לעיל שלחם עוני פרט לעיסה שנילושה ביין ושמן ודבש אין דברי הגמ' באים לאפוקי מי פירות אלא בא לאפוקי כל דבר חוץ ממים לחוד. הרי מי ביצים ושאר מי פירות הוי מצה עשירה. ויש נוהגים לאפות מצה עשירה בדוקא עם יין ולא סתם מי פירות כדי שיוכל לאכול המצה עשירה בערב פסח ואל יעבור על איסור אפילו לשיטת הר"מ. שהרי אם אוכל מצה עשירה עם מי ביצים לפי שיטת הר"מ יוצא ידי חובתו בליל הסדר ולכן אסור לאכול בערב פסח.

שיטת הר"מ בפת הבא בכיסנין

עיינן בגמ' ברכות (דף מב.) שפת הבא בכיסנין מברכין עליו מזונות ואם קבע סעודה מברך המוציא לחם מן הארץ. עיינן או"ח ס' קסח סעיף ז שהביא שיטות הראשונים דבעינן זה ע"ש. אולם בנוגע לשיטת הר"מ עיינן בהל' ברכות פ"ג הל' ט שכתב וז"ל עיסה שנאפת בקרקע כמו שהערביים שוכני המדברות אופים הואיל ואין עליה צורת פת מברך עליה בתחלה בורא מיני מזונות, ואם קבע מזונו עליה מברך המוציא, וכן עיסה שלשה בדבש או בשמן או בחלב או שעירב בה מיני תבלין ואפאה והיא הנקראת פת הבאה בכסנין אע"פ שהוא פת מברך עליה בורא מיני מזונות, ואם קבע סעודתו עליה מברך המוציא עכ"ל.

הרי דברי הר"מ בהגדרת פת הבאה בכיסנין דומים להגדרת של לחם עוני ומצה עשירה שהר"מ מביא שרק משקין מסוימים של חשיבות קובעים שיהא פת הבאה בכיסנין. עיינן במג"א (ס' קסח ס"ק טז) שהביא ב' דעות אם כונת הר"מ בהגדרת פת הבאה בכיסנין שהוא רק במשקין

חשובים הנ"ל או דילמא כונת הר"מ לכל מי פירות תשבוך העיסה שעושה אותה לפת הבאה בכיסנין. דיעוין שם במג"א שהניח בתחלה שכונת הר"מ היא שכל מי פירות שנתערבו בקמח לעשות עיסה הוי פת הבאה בכיסנין ועפ"י הנחה זו כתב להקשות דמשמועות הגמ' בברכות (לז:): היא דאם דבר הוי לחם לענין ברכת המוציא והקשה ששיטת הר"מ היא דכל מי פירות הוי מצה ולחם עוני א"כ על פי הגמ' הנ"ל (ברכות לז:): היה לנו לברך המוציא לחם שנאפית את שאר מי פירות אולם לשיטת הר"מ הוי פת הבאה בכיסנין. ותי' בתירוצו הראשון ששיטת הר"מ היא שרק במשקין שפרט כמו שמן ודבש הוי פת הבאה בכיסנין ואה"נ בשאר ימי פירות מברכין המוציא ולא הוי פת הבאה בכיסנין. ועיין עוד שם בתירוצו השני שנקט שהר"מ סובר בכלל מי פירות הוי פת הבאה בכיסנין ויש לחלק בין עם נתערב מים בעיסה או לא. דברי הר"מ בפת הבאה לכיסנין הוי שלא נתערב מים ורק מי פירות מש"ה פת הבאה בכיסנין ודברי הר"מ שיוציא ידי חובת מצה בפת שנאפית עם מי פירות איירי שנתערב שם קצת מים ולא הוי פת הבאה בכיסנין (עיין שם במחצית השקל שכך ביאר דברי המג"א בתירוצו השני). אולם, יעוין בחידושי רע"א על שו"ע שכתב ליישב קושיית המג"א באופן אחר והוא שאפילו אם נניח ששיטת הר"מ היא שכל מי פירות הוי פת הבאה בכיסנין וננקוט שהכלל הוא שאם יוצא ידי חובת מצה שפיר מברך המוציא וכאן יוצאין מצה במי פירות ואפ"ה מברכין רק מזונות על מי פירות דהוי פת הבאה בכיסנין, כתב רע"א שכיון שאם קובע סעודתו על הפת הבאה בכיסנין מברכין המוציא אין סתירה לכלל שכל דבר שיוציא ידי חובת מצה מברכין עליו המוציא שהרי סוף סוף אם יקבע סעודה על פת שנילושה במי פירות יברך המוציא והולך שיטת הר"מ כפי הכלל הנ"ל. וכתב רע"א שהכלל הנ"ל רק בא לאפוקי אם עשה מצה מקמח של אורז כיון שלא יצא ידי חובת מצה שאין זה מחמשת מיני דגן שבאין לידי חימוץ כדאיתא במס' פסחים דף לה. ולכן אין מברכין עליו המוציא אפילו אם קובע סעודתו על פת שנעשית מקמח של אורז. וכן שמעתי ממו"ר הרה"ג צבי שכטר שליט"א בשם הגר"פ סולובייציק זצ"ל שפת הבאה בכיסנין הוי לחם מה"ת שהרי מצינו שיש חיוב חלה אפילו בעיסה שבלילתה רכה ואפאה כמבואר בשו"ע (סימן שכט סע' ב) והטעם דכיון שבא מחמשת מינים ואפאה מקרי לחם ובחלה צריך שיהיה לחם כדי לחייב בחלה וכדכתיב בקרא (במדבר פרק טו: יט–כ) והיה באכלם מלחם הארץ תרימו תרומה לה'. ראשית עריסותיהם חלה וגו'. וה"ה דפת הבאה בכיסנין הוי עיסה מחמשת מיני דגן שנאפה ושפיר הוי לחם מה"ת אלא שחז"ל קבעו רק לברך המוציא אם קובעין עליה סעודה.

מח' הפוסקים בביאור המשנה ריש ערבי פסחים

לעיל הבאנו שנחלקו הר"מ ור"ת בנוגע לפרטים של הגדר של מצה עשירה. אולם, נקטנו לעיל שר"ת והר"מ שוין ליסוד שכל מצה שיוצאין ידי חובה בליל הסדר אסור לאכול בערב פסח ולכן האיסור בערב פסח תלוי למר כדאיר ליה ולמר כדאית מה נקרא לחם עוני ומה מצה עשירה. אולם נראה לבאר שיש עוד שטה בזה בדעת הר"מ שאפילו במצה שאין יוצא בה ידי חובתו בליל הסדר אסור לאכול בערב פסח כיון שיש שם מצה עליה. איתא במשנה (פסחים ט:): ריש ערבי פסחים וז"ל ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך עיין שם בתוס' (שם ד" האל יאכל אדם) שכתב שם וז"ל וא"ת ומה לא יאכל אי מצה אפילו קודם נמי אסור כדאמרינן בירושלמי כל האוכל מצה בערב פסח כאילו בועל ארוסתו בבית חמיו ואי במיני תרגימנא הא אמר בגמ' (דף קז:): אבל מטבל הוא במיני תרגימנא וי"ל דאיירי במצה עשירה דלא אסר בירושלמי אלא במצה הראויה לצאת בה חובתו ואכילה קודם זמנה אבל מצה עשירה שריא וכן היה נוהג ר"ת עכ"ל. הרי דברי ר"ת אלו הם דברי ר"ת שהבאנו לעיל מתוספות (פסחים לה: ד"ה ומי פירות) שהתיר ר"ת לאכול מצה עשירה בערב פסח ולכן לשיטתו פירש ר"ת דברי המשנה בערבי פסחים שאע"פ ששרי למיכל מצה עשירה בערב פסח אפ"ה לא יאכל אותה סמוך למנחה וכמבואר ברשב"ם (שם ד"ה לא יאכל אדם וכו') וז"ל כדי שיאכל מצה של מצוה לתיאבון וכו'. אולם, עיין בר"מ שביאר המשנה באופן אחר. דברי הר"מ הם בב' מקומות בפירוש המשניות שם שכתב אבל מעונהו לאכול הרבה משאר המאכלים. וכן כתב במשנה תורה (פ"ו הל' חמץ ומצה הל' יב) וז"ל וכן אסור לאכול ערב פסח מקודם המנחה כמעט כדי שיכנס לאכילת מצה בתאוה אבל אוכל הוא מעט פירות או ירקות ולא ימלא כריסו מהן, וכו' עכ"ל. הרי דלא פירש הר"מ כמו ר"ת שהאיסור של סמוך למנחה שייך למצה עשירה אלא כתב שקאי על ריבי פירות או ירקות שאכילתן ממעטת מאכילת מצה לתיאבון בליל הסדר.

דיוק הנ"ל בדברי הר"מ מבואר בביאור הגר"א על שו"ע (סימן תמד סע' א' ס"ק ז) שכתב שהטעם שביאר הר"מ המשנה לגבי פירות וירקות ולא ולגבי מצה עשירה הוא משום דס"ל שמצה עשירה אסור בכל היום בערב פסח אפילו קודם סמוך למנחה שהרי חכמים אסרו כל דבר שיש שם מצה עליה אע"פ שלא יצא ידי חובתו בליל הסדר. וכתב הגר"א שם וז"ל ולכן איין נוהגים ג"כ במצה מבושלת וכן הוא בזוהר בפרשת אמור (ח"ג צד:—צה). דסעודה זו נדחית מכל וכל, שמע מינה דאין תקנה לדבר כלל.

וכסברא סאין יוצאין בסעודה שלישית אלא בפת וא"א כלל, כשנזכר לעיל עכ"ל. כלומר, הגר"א כתב דאם ננקוט כשיטת הר"מ שיש איסור על כל לחם בערב פסח כגון מצה עשירה ומצה מבושלת אע"פ שאין יוצא בהם ידי חובתו בליל הסדר וגם ננקוט שסעודה שלישית היא רק בפת יוצא שבערב פסח שחל להיות בשבת פטור מסעודת שלישית וכך היא שיטת הזוהר.

לפי ביאור הגר"א בדברי הר"מ יוצא שהר"מ לא רק פליגי בהגדרת לחם עוני ומצה עשירה אלא פליגי ג"כ בענין אחר והיינו שהר"מ נקט שאסור לאכול מצה בערב פסח אפילו אם לא יוצא ידי חובתו בליל הסדר ור"ת נקט שכל מצה, כגון מצה עשירה, שאינו יוצא ידי חובתו בליל הסדר מותר לאכלו בערב פסח. אולם, אם אסור לאכלו בערב פסח, יוצא ידי חובתו במצה זו בליל הסדר.²

ולפי ביאור זה בדברי הר"מ אלו ששמים יין בקמח כדי שיהא מצה עשירה גם לפי הר"מ כדי לאכלו בערב פסח אין מקיימים שיטת ר"ת... שהרי אפילו מצה לא יוצאים ידי חובתו, אסור לאכלו בערב פסח לשיטתו אולם אם ננקוט מחצה כר"ת שהאיסור בע"פ תלוי אם יוצאים אם ייצא ידי חובתו בפסח ומחצה לפי גדרי הר"מ בלחם עוני ומצה עשירה שרק יין, שמן, חלב הוי מצה עשירה אז מרויחים לישת מצה ביין.

בביאור שיטת הר"מ הנ"ל בענין איסור אכילת מצה בע"פ ששייך גם למצה שאין יוצאין ידי חובתו בליל הסדר כגון מצה עשירה ומצה מבושלת, ראיתי שיש לבאר על פי דברי הר"מ בעצמו. כתב הר"מ פרק הל' חמץ ומצה הל' יב אסרו חכמים לאכול מצה בערב הפסח כדי שיהיה הכר לאכילתה בערב, ומי שאכל מצה בערב הפסח מכין אותו מכת מרדות עד שתצא נפשו. וראיתי בכמה ספרים (קובץ רשימות על מס' פסחים ח"ב ס' לה להרה"ג ר' יצחק יוסף קלמנסון שליט"א. דברי שרה פסח להרה"ג ר' אליהו לוין שליט"א ס' מט עמ' צד. ירח למועדים—עניני פסח להרה"ג ר' ירוחם אולשין שליט"א עמ' רסא—רסב) שכיון שהר"מ כתב שטעם איסור אכילת מצה בערב פסח הוא משום היכר ולא כתב שהוא משום הירושלמי הנ"ל שבוועל ארוסתו בבית חמיו נראה שנקט שדברי הירושלמי הם כדוגמא ומשל בעלמא ועיקר טעם האיסור הוא שיהא היכר שכשאוכל מצה בליל הסדר יהיה ניכר שזה אכילת מצוה, דהרי אם יאכל מצה גם

² עיין בקובץ קול תורה חוברת ע"ו ניסן תשע"ג במאמרו של הרה"ג ר' גבריאל קרויס ראב"ד מנשטטר בענין איסור אכילת מצה בערב פסח עמ' קכב—קכה

בערב פסח לא יהא ניכר שאכילתו בליל הסדר היא אכילת מצוה. ולפי זה כל דבר שיש שם מצה עליו צריך ליבדל ממנו בערב פסח כדי שיהא היכר ואפילו מצה שאינו יוצא ידי חובתו אסור כדי שיהיה היכר. אולם מבואר בופרים הנ"ל שאם ננקוט כדברי הירושלמי בפשטיה שזה כבועל ארוסתו בבית חמיו יש לפרש שרק מצה שראויה לליל הסדר נאסר דומיא דארוסה שבמקום לחכות שתיכנס לבית הבעל הוא בא עליה בבית חמיו (עיין בשבולי הלקט 'ס רח, שו"ת מהר"י וייל 'ס קצג, מהר"ם חלאווה דף מט. שדימו אכילת מצה בערב ביום לכלה לפני שבע ברכות ועשו חשבון שיש ז' ברכות לפני אכילת מצה ע"ש) הרי זה אותה האשה שהיה צריך לחכות עליה לאיה וה"ה זה אותה המצה שהיה צריך לחכות לליל הסדר ולא לאכלו מבעוד יום.

ובספרים הנ"ל ג"כ הביאו עוד נפקא מינה בטעם איסור אכילת מצה בערב פסח אם היו משום היכר או משום בועל ארוסתו בבית חמיו והוא השאלה מתי נאסר אכילת מצה בערב פסח. שיטת הבעל המאור (פסחים טו: בדפי הרי"ף) היא שרק נאסר משש שעות ולמעלה דומיא דארוסה שהיא אסורה והרי משש שעות ולמעלה דומיא דארוסה שהיא אסורה והרי משש שעות ולמעלה יש איסור חמץ מה"ת. אולם הרמב"ן שם במלחמות נקט שאסור כל היום. וביארו שאם ננקוט שזה ענין של היכר אין צורך שבדוקא יהיה אסור רק משש שעות למעלה ויתכן שאסור כל היום כפשטיה של הלשון ערב פסח.

שיטת המהרש"א באסור אכילת מצה מערב פסח

וכן מצינו במהרש"א שג"כ דן בגדר של מצה אסורה בערב פסח. הביאנו לעיל דברי התוס' (פסחים צט: ד"ה לא יאכל) שדין של ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל קאי אמצה עשירה. והקשה על זה המהרש"א וז"ל וה"ה דמצי לאוכמי בבדיקות של גוים דאינו יוצא בה ידי חובתו כמ"ש התוס' לקמן ויש לחלק דמצה עשירה לאו טעם מצה מצוה היא ושרי משא"כ בצקות של גוים טעם מצה היא וק"ל ועכ"ל. כונת דבריו האי שאסור מצה בערב פסח הוא דוקא מצה שיש לה אותה הטעם של מצה שיוצא ידי חובתו בליל הסדר ולכן בציקות של נכרים שאין להם חשש חימוץ אולם לא נאפה לשם מצת מצוה ואע"פ שלא יוצא ידי חובתו במצה זו בליל הסדר אפ"ה אסור כאכלו בערב פסח. אולם מצה עשירה

אע"פ שאין יוצא ידי חובתו בליל הסדר כיון שאין טעמו כטעם המצה שיוצא בה בליל הסדר שפיר יכל לאכלו בערב פסח.

יש מפרשים³ שדברי המהרש"א מיוסדים עפ"י הבה"ג (הל' פסח ס"א) שכתב וז"ל ואסור למיכל מצה מבעוד יום מקמי דליקדיש ואומר הגדה והלל. שנאמר (שמות יב:יח) בערב תאכלו מצות, כדי שיהא חביב אליו, משל לארוס שבא על ארוסתו בבית חמיו, עכ"ל. וביאר בספר ירח למועדים (עמ' רסב) להרה"ג ר' ירוחם אולשין שליט"א וז"ל הטעם האיסור הוא משום חיבוב המצוה, שאם ימלא כריסו במצה בערב פסח לא תהא המצה בלילה חביבה עליו, עכ"ל. ולפ"ז מובן דברי המהרש"א שאם יש טעם שונה במה שאוכל בערב פסח ממצת לל פסח כמו מצה עשירה אין איסור בזה שאכילת מצה עשירה אין איסור בזה שאכילת מצה עשירה שטעמה שונה ממצת של ליל הסדר לא יביא לידי חסרון בחביבות המצוה. אולם, אכילת מצה שנאפות שלא לשמה בערב פסח שיש להם טעם מצת מצוה ימנע חביבות המצוה בליל הסדר.

בענין אכילת לחם הפנים בשבת

לחם הפנים נאכל ביום שבת ומוציא שבת כמבואר במשנה במנחות (דף צט:ט) חל יום כיפורים להיות בשבת החלות מתחלקות לערב—כלומר שזמן אכילת לחם הפנים הוא יום ולילה שאחריו דהיינו שבת ומוציא שבת ואם חל חל יוה"כ בשבת שאי אפשר לאכלו ביום הכיפורים הרי נאכל הלחם הפנים למוציא שבת. אולם יש לעיין בדין אכילת לחם הפנים בערב פסח שחל להיות בשבת שהרי אסור לאכול מצה בערב פסח. עיין באבני זנר (או"ח ס' שפ) שכתב שמבואר ברש"י (פסחים דף נח. ד"ה בזיכין) ותוס' (פסחים דף נח. ד"ה וקעבדינן) שחולקין לחם הפנים בערב פסח שחל להיות בשבת ומסתברא כיון שחולקין אותו ביום גם נאכלין ביום. וצ"ע בטעמא דמילתא דאכילת לחם הפנים דמה איסור אכילת מצה בערב פסח. והאבני זנר (שם) והמשך חכמה (ויקרא כד:ח) כיונו לדבר אחד והיינו דהותר לאכול מצה לחם הפנים בשבת משום דאיתא בגמ' פסחים (סח:). דאיתא שם תניא אמר רבי שמעון בא יראה כמה חביבה מצוה בשעתה שהרי הקטר חלבים ואברים ופרדים כשרים כל הלילה ואין ממתנינים להיום עד שתחשך, עכ"ל. הרי דאע"פ כשמקריב קרבן התמיד

³ שכתב עיין בספר ירח למועדים—עניני פסח להרה"ג ר' ירוחם אולשין שליט"א עמד רסד בצד אחד של ביאור המהרש"א

בשבת יכולים להקטיר החלבים והאברים ביום ולדחות שבת אע"פ שיכולים להקטירם למוצאי שבת כיון שחביבה מצוה בשעתה דהיינו ביום השבת ה"ה נמי שיכולים לאכול מצה של לחם הפנים בערב פסח שחל בשבת אע"פ שיכול לאכול לערב.

בעוד אופן ראיתי בס' חבצלת השרון (ויקרא מצורע—בחוקותי עמ' תתב) להרה"ג ר' מרדכי קרליבך שליט"א שיש מישבים ענין הנ"ל על פי דברי הצ"ח בסוגיא דפסחים יג:, דאיתא שם דאין מביאין קרבן תודה בערב פסח מפני חמץ שבה מפני שמביאין קדשים לבית הפסול. ופ' רש"י שם (ד"ה אין מביאין קדשים לבית הפסול) וז"ל אין מביאין קרבן ביום שיתמעט זמן אכילתו שקבעה לו תורה ונמצא בא לידי נותר ותודה נאכלת ליום ולילה ואם יביאם ב"ד אינן נאכלות של חמץ אלא עד שש שעות, עכ"ל. וכתב הצ"ח שכתב שחזינן דלא הוזכר בגמ' ורש"י שם שאין להביא קרבן תודה משום שלא יבא לאכל מצה בערב פסח ש"מ שכיון שאיסור אכילת מצה היא רק מדרבנן, לא תעמידו חכמים דבריהם במקום מצות אכילת מצה של קרבן תודה. ועפי"ז העיר הצ"ח נמי שסבואר ברש"י הנ"ל שאם הביאו קרבן תודה בערב פסח שהחמץ נאכל עד חצות אע"פ שיש אסור מדרבנן לאכול חמץ עד חצות אע"פ שיש אסור מדרבנן לאכול חמץ מקודם לכן וכמבואר במשנה (פסחים יא:): ש"מ שבשעת קרבן יכולים לאכול חלות חמץ של קרבן תודה משום שלא העמידו חכמים דבריהם במקום מצוה. ועפי"ז כתב החבצלת השרון שיש שביאורו ג"כ שלא העמידו חכמים דבריהם במקום מצות לחם הפנים כשחל בערב פסח בשבת.

שיטת המהר"ל בענין מצות מצה בליל הסדר ואיסור אכילתו בערב פסח

יסוד הנ"ל שהבאנו לעיל שיש מושג של שם מצה מבואר בדברי המהר"ל מפראג, כתב המהר"ל בספר גבורות ה' פרק מח וז"ל ויש לדקדק על זה כיון דכתיב (שמות יב:יא) בערב תאכלו מצות ומצה עשירה מצה היא שהרי כל המנחות באות מצה והיו גלושות בשמן ואם כן היכא דאין לו רק מצה עשירה ולא יכול לקיים מצות לחם עוני, למה לא יקיים מצות מצה לכל הפחות ולפי זה אפילו מצה עשירה אסור לאכול וכו', עכ"ל. הרי דנקט המהר"ל שיש ב' מצוות במצה (א) מצות מצה (ב) מצות לחם עוני. וכמובן די שחוב לקיים שניהם ולאכול בליל הסדר לחם עוני ולא מצה עשירה.

אולם אם אין לו רק מצה עשירה שפיר יאכל אותה בליל הסדר ואע"פ שלא יקיים מצות לחם עוני שפיר יקיים מצות מצה. ומסתמא כיון שיוצא מצות מצה שפיר יכול לברך עליה כיון שנוסח הברכה הוא על אכילת מצה ומצה עשירה יש שם מצה עליה וכמו שמצינו במנחות שבאות מצה והן מצה עשירה.

והוסיף המהר"ל (שם) לבאר שאע"פ ששיטת ר"ת הנ"ל היא שמותר לאכול מצה עשירה בערב פסח כיון שלא יוצא ידי חובתו בליל הסדר ולפי שיטתו (שיטת המהר"ל) לכאור אין יכולים לאכול מצה עשירה בערב פסח שהרי סוף סוף יוצא ידי חובתו בליל הסדר מדין מצה ולכן הוה לן למיסר לאכול בערב פסח כתב המהר"ל שלא ראי מצה עשירה שדיבר בה ר"ת למצה עשירה שדיבר בה המהר"ל. ר"ת מיירי במצה עשירה שאין בה מים שאינו ראוי להחמיץ וממילא אין עליה שם מצה כלל ולא יוצא כלל בליל הסדר וממילא שרי למיכל בערב פסח. אולם המהר"ל כתב שהוא מדבר במצה עשירה שיש בה מים שראוי להחמיץ וממילא יוצא ידי מצות מצה בליל הסדר וממילא אסור לאכול אותה בערב פסח. אולם המהר"ל כתב שהוא מדבר במצה עשירה שיש בה מים שראוי לחימוץ וממילא יוצא ידי מצות מצה בליל הסדר וממילא אסור לאכול אותה בערב פסח.⁴ אולם עיין במג"א (ס' תעא ס"ק ה) שהביא דברי המהר"ל הנ"ל וכתב להעיר עליו מדברי הגמ' בפסחים דאיתא במשנה (פסחים לה.) חלות התודה ורקיק נזיר עשאון לעצמו ואין יוצא בהן וכו'. ואיתא בגמ' (פסחים לח.—לח:) מנה"מ אמר רבה דאמר קרא (שמות יב—יז) ושמתם את המצות, מצה המשתמרת לשם מצה יצתה זו שאין משתמרת לשם מצה אלא לשם זבת. אולם בהמשך הגמ' שם דף לח: הקשה הגמ' וז"ל ותיפוק ליה דהוה ליה מצה עשירה אמר שמואל בר רב יצחק רביעית היא ומתחלקת היא לכמה חלות, עכ"ל. הרי דהקשה הגמ' דלמה הוה לן לפסול חלות תודה ורקיקי נזיר מלהשתמש למצת מצוה משום דלא נעשות לשמה הוה ליה לפסול משום שהם מצה עשירה ובגמ' תירץ דאין מספיק שמן כדי שיהיה מצה עשירה. והעיר המג"א דלפי המהר"ל לא מובן קושיית הגמ' דתיפוק ליה משום מצה עשירה שהרי אם הפסול משום שלא לשמה הרי החלות תודה ורקיקי

⁴ דברים אלו תלויים במחלוקת הרמב"ן בהמלחמות (י: בדפי הרי"ף) ובעל המאור בדין מצה שראוי לחימוץ תלוי בעסה זה שצריך שיהא בו מים שיהא ראוי להחמיץ וכן נקט המהר"ל, עיין בזה ספר חיים לחג (חלק ג עמ' תעד—תעו). אולם הבעל המאור (שם) נקט שלא צריך מים בעיסה וראוי להחמיץ הוה דין כקביעות המין של חמשת המין וכן ביאור הספר דברי יחזקאל להרה"ג הרב יחזקאל ברנשטיין ס' יא ע"ש

נזיר פסולים לגמרי הן מצד מצות מצה והן מצה לחם עוני, ולכן השתמש רבה בפסול זה. אולם, אם הפסול הוא רק משום מצה עשירה לפי המהר"ל זה הוי פסול רק בלחם עוני ולא במצות מצה ומשום כך השתמש רבה בפסול שלא לשמה שפוסל החלות תודה ורקיקי נזיר למצות מצה לגמרי. אלא ע"כ נוקט המג"א שאין כאן ב' מצוות של לחם עוני ומצה אלא רק הוי מצוה אחרת של מצה, ולחם עוני מגדיר שאע"פ שבעלמא יש שם מצה של מצה עשירה אמנם בליל הסדר שם מצה מוגדר ע"י לחם עוני ואם אין כאן לחם עוני הרי נפסל לגמרי, ועפ"ז מובן קושיית הגמרא תיפוק ליה משום מצה עשירה כי פסול זה שוה לפסול שלא לשמה.

(עיין בספר הזכרון להגר"י הוטנר זצ"ל מכון ירושלים עמ' קנ–קנב ובספר ברכת יעבץ להגר"ד קאהן שליט"א – תשמ"ז עמ' ריא–ריט שיטת המהר"ל במצה עשירה.)

שיטת האבני נזר במצות אכילת מצה

יסוד הנ"ל שהבאנו לעיל שגדר המצוה שגדר המצוה נתבאר עפ"י נוסח ברכת המצוה מצינו בנוגע למצה בדברי האבני נזר דמבואר שם בתשובה (או"ח ח"ב ס' שפא) שכתב לבאר נוסח הברכה של מצה שנוהגים לברך על אכילת מצה במקום לברך לאכול מצה. וכתב לתמוה לפי שיטת הר"ן (פסחים ג:–ד. בדפי הרי"ף) ולפי שיטת הרמב"ן (חידושי הרמב"ן פסחים ז.). שכל מצוה שיכולים לעשות ע"י אחר לכתחילה מברכין בעל וכל מצוות דצריך שיעשה דוקא בעצמו כגון סוכה צריך לברך בלמ"ד כגון לישוב בסוכה. ועפ"ז הקשה האבני נזר על מנהגינו לברך על אכילת מצה אע"פ שאי אפשר לעשות ע"י אחר. והעיר הרמב"ן והר"ן (שם) באמת נקטו לברך על אכילת מצה. אולם, אכתי קשה לפי מנהגינו שמברכין על אכילת מצה וכתב ליישב מנהגינו על פי דברי הגמ' (פסחים ז.–ז:): שלשון למד משמע להבא אולם בלשון "על". יש מחלוקת אם הוא לשון לשעבר ולהבא. וכתב האבני נזר (שם אות ב) וז"ל ובזה יש ליתן טעם דמברכין על אכילת מצה ומרור לאב"ע (ברכות דף ט). דאכילת פסח עד חצות ויליף מגזירה שוה דעברתי מארץ מצרים בלילה הזה מה להלן עד חצות אף בלילה הזה (שמות יב:יב) דכתיב באכילת פסח עד חצות. והדבר יפלא שהרי העברה בארץ מצרים היה ברגע חצות ממש, ואיך יליף לאכילת פסח עד חצות. וצ"ל כיון דאי אפשר לאכול בחצות ממש שאין בו המשך זמן כלל, והמעשה צריך המשך זמן, ע"כ הפירוש שבחצות יהיה כבר הבשר פסח

נאכל. וכן במצה דיליף מפסח וכש"כ מרור דכתיב דגבי פסח ואם כן כיון דמצוות מצה ומרור שבהגיע חצות יהיה כבר נאכל יותר טוב לברך ב"על" הנ"ל. ונראה שכוונתו היא שהגדר של מצות אכילה לפי ראב"ע האי שעושה מעשה אכילה לפני חצות כדי שבהגיע חצות יהא נאכל ונמצא שבהגיע לחצות יקויים המצוה דומיא דמכת בכורות שהיה בחצות. ולפי זה משמשים בלשון של "על" שמשמע להבא שעושה מעשה האכילה לפני חצות כדי שיגמר בחצות ומשמע ג"כ לשעבר שבהגיע חצות הלילה, המצה כבר נאכל.

ועל פי יסוד הנ"ל ביאר האבני נזר הדן (פסחים קיט:): שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן שהכונה שלא יאכל אחר אכילת מצה כדי שישאר טעם מצה בפיו בהגיע חצות כגון שבחצות מקויים המצוה. אולם האבני נזר נקט שאחרי חצות לפי הראב"ע יכולים לאכול כי רק צריכים טעם מצה בפיו בהגיע חצות ולקמן נבאר על דרך הדרוש והמחשבה הטעם שיש לקשר מעשה אכילת מצה לזמן של חצות. והמשך האבני נזר לבאר שיכולים לאכול האפיקומן על תנאי לפני חצות להמשך בסעודה אחר חצות ולהתנות שאם הלכה כראב"ע שפיר יוצא באפיקומן לפני חצות ואם הלכה כר"ע יאכל עוד אפיקומן אחר סעודה, שלשיטתו האפיקומן נאכל כל הלילה.

הקשר בין דין על התבואה ומצות אכילת מצה

איתא במשנה ראש השנה (דף טז.) בארבעה פרקים העולם נידון – בפסח נידונים על התבואה. וראיתי בספר עמק התבואה להרה"ג ר' ראובן מלך שווארץ שליט"א עמ' כד–כה שהביא דברי הזוהר (חלק א דף רכו:): שיש קשר בין הדין על התביאה בפסח למצות מצה. ויש לפרש הענין עפ"י מה שמצינו רהקב"ה רחמן בדין וכמו שמבואר בירושלמי ראש השנה פרק א הל' ג (תהילים ט–ט) א"ר לוי והוא ישפוט תבל, בצדק ידין לאומים במישרים א"ר לוי והוא ישפוט תבל בצדק ידין לאומים במישרים הקב"ה דן את ישראל ביום בשעה שהן עסוקין במצוות ואת האומות בלילה בשעה שהן בטילין מן העבירות – נוסח הקרבן העדה. ביאור הדבר שהקב"ה רוצה לדון בני אדם בזמן ובאופן היותר טוב להם והיינו לכלל ישראל שעסוקין במצוות ביום בזמן שעסוקים במצוות ביום בזמן שעסוקים במצוות. ולגוים שאין עוסקים במצוות אולם עושים עבירות ביום יש לדונם בלילה בשעה שבטילים מן העבירות. ונארה לפרש גם כאן שהדין

בתבואה בפסח הוי כיון שזמן הפסח יהיה טוב בשביל כלל ישראל מצד הדין בתבואה.

ונראה לבאר טעמא דמילתא דדין על התבואה טוב בזמן הפסח. עיין בפסר אמרי פנחס (מאמרי פסח אות רט) למורינו ורבינו רב פינחס מקאריץ שכיון שבפסח בטלין מן חמץ ואוכלין לחם עוני הרי אנו בטלים ממאכלים החשובים וזה בגדר בורח מן הכבוד. ואיתא בחז"ל (ערוכין יג): שהבורח מן הכבוד הכבוד רודף אחריו. אולם נראה שיש לפרש גם אופן אחר הטעם שמצות מצה מועיל לדין על התבואה. מבואר בזוהר הקדוש (פרשת תצוה קפג.) וז"ל כיון דאכלו מצה דאיהי אסוותא למיעל ולמנדע ברזא דמיהמנותא (פירוש הידי נפשי כיון שאכלו מצה שהיא רפואה לבא ולדעת בסוד האמונה) הרי מצה מביא לידי אמונה שהרי מזכיר לנו כל סיפור יציאת מצרים ע"י נפלאות הבורא ולכן בזמן שאנו אוכלין מצות בפסח אנו נדונין על התבואה שהרי אכילת המצות מביאין לידי אמונה ואיתא בספר מלכי בקודש (פרשת נח ז,ז, "ויבא נח אל התיבה") להרב הקדוש מרן יחיאל מיכל זי"ע מ"מ דק"ק זלאטשוב וק"ק יאמפולא וז"ל עוד יש לומר אמונה מלשון ויהי אומן את הדסה (אסתר ב:ז), והוא לשון המשנה וגידול, כי באמונה יש כח זה שעל ידי האמונה יומשך הדבר הזה ממקורו ויבוא, היינו ע"י שהוא מאמין בהש"י ובוטח בו באמונה שלימה על שום איזה דבר, אז נמשך הדבר ההוא ובא בשלימות, עכ"ל. נמצא בזמן שאנו נדונים על התבואה, כלומר שהקב"ה דן אותנו אם יבוא שפע ברכה לנו הקב"ה נתן לו מצות מצה שהרי על ידה יש לנו תוספת אמונה שעל ידה בא הגידול של ברכה ושפע ברכה. (עיין נועם אלימלך בויקרא כה:ב במה שכתב בשם אחיו הרב זושא כשיש חסרון באמונה נפגם השפע עי"ש.)

שיטת העיקרים ביסודות האמונה

ידועים דברי רבינו יוסף אלבו זצ"ל בספר העיקרים (מאמר א פרק ד) שכתב וז"ל הדרך הנכון שיראה לי בספירת העיקרים שהרי שרשים ויסודות לתורה האלוקית הוא, כי העיקרים הכוללים וההכרחיים לדת האלוקית הם שלשה. והם מציאות השם. וההשגחה לשכר ולעונש. ותורה מן השמים וכו' והמורה על היות שלשת העיקרים הללו שורש ויסוד לאמונה אשר יגיע האדם אל הצלחתו האמתית. האו מה שיסדו לנו אנשי כנסת הגדולה בתפילת מוסף של ראש השנה שלש ברכות, שהם מלכיות, שופרות וזכרונות, שהם כנגד שלשת עיקרים הללו, להעיר לב האדם כי האמת העיקרים הללו עם סעיפיהם ושרשיהם כפי מה שראוי יזכה האדם

בדינו לפני השם. כי ברכת מלכיות הוא כנגד עיקר מציאות השם ויורה על זה נוסח הברכה על כן נקוה לך וכו' יכירו וידעו כל יושב תבל כי לך תכרע אל ברך תשבע לכל לשון, ויקבלו כלם את אול מלכותך. וכן ברכת זכרונות תורה על ההשגחה והשכר ועונש. וכן יורה נוסח הברכה אתה זוכר מעשה עולם ופוקד כל יצורי קדם, לפניך נגלו כל תעלומות וכו'. וברכת שופרות היא לרמז על העיקר השלישי שהוא תורה מן השמים, ועל כן היא מתחלת אתה נגלית בענן כבודך על עם קדשך לדבר עמהם, מן השמים השמים השמעתם קולך וכו'. ולפי שמתן תורה היה באמצעות קול שופר חזק מאוד, כמוהו לא נהיה מן העולם – נקראת שופרות וכו', עכ"ל. עיין בספר בני יששכר למרן רבי צבי אלימלך שפירא זי"ע אבד"ק דינוב (מאמרי חדש ניסן מאמר ד דרוש יב) שמביא שעיקרי אמונה אלו ג"כ הם חלק ממצות ליל הסדר. וכתב וז"ל כבר כתבנו בדרוש י (ע"ד הרמז) בשם הרב הגדול מוריניו דוד לידא (עיר דוד תכה–תכה) רמזת השלש מצות פסח מצה מרור על שלשה עיקרי הדת אשר אליהם בנה בעל העיקרים ז"ל יסודות טירותיו הלא הם, מציאות השם יתברך, תורה מן השמים, שכר ועונש. והנה פסח מורה עכ ההשגחה בפרטים להעניש ולהשכיר כפועל אדם ישלם לו, כענין הנאמר ואמרתם זבח פסח הוא לה' אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים כנגפו את מצרים ואת בתינו הציל (שמות יב; כז). הרי לך ההשגחה בפרטים להעניש ולהשכיר לאפוקי מאותן האומרים עזב ה' את הארץ ואינו משגיח בשפלים וכו' (כלומר שרואים שהקב"ה מבחין בין טפה לטפה להרוג בכורי מצרים ולהציל בכורי ישראל). מצה מורה על אמונת מציאות השם יתברך, דהנה שאור וחמץ הוא יש מיש מה שאין כן במצה הוא חידוש מעצמו, וכיון שיש חידוש יש מחדש וכו' (כלומר שהקב"ה ברא עולם יש מאין ע"י גדול העדר דומיא דעשיית מצה ע"י מים וקמה) מרור מורה על אמונת תורה מן השמים וכו' והנה תורה נתנה על ידי יסורים כמו שאמרו רבותינו ז"ל (ברכות ה). וגם מרור בגימטריא מות, אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו על יה (ברכות סג:) וצו' עכ"ל. הרי דביאור הבני יששכר בשם העיר דוד שמצוות פסח, מצה ומרור משרשים בקרבינו ג' יסודות האמונה של ספר העיקרים.

ביאור האבני נזר בגדר מצוות אכילת מצה

עפ"י הנ"ל יש לבאר הטעם שיש לקשר מעשה מצה קודם חצות לזמן חצות וכפי שביאר האבני נזר. כתוב ביג' עיקרים של הר"מ באני מאמין הראשון וז"ל אני מאמין אמונה שלמה שהבורא יתברך שמו הוא בורא

ומנהיג לכל הברואים, והוא לבדו עשה ועושה ויעשה לכל המעשים עכ"ל. הרי יש לנו חוב להאמין שהקב"ה אינו רק בורא העולם אלא הוא מנהיג ומשגיח בכל פרטי העולם. ועפ"י דברי העיר דוד הנ"ל שמצה מלמד לנו על בריאת העולם ופסח שהיא מכת בכורות שהיה בחצות מלמד לנו על השגחת ה' בעולם שפיר מובן דברי האבני נזר. הרי יש לנו חובה לקשר אכילת מצה שהיא בריאת העולם ביחד עם חצות הלילה, זמן מכת בכורות, ללמד לנו שחייבים אנו להאמין שהקב"ה לא רק ברא העולם אלא גם משגיח ומפקח עליה באופן תמידי ואמונה בהא בלא הא לא סגי.

ביאור המושג של שבת הגדול

הרבה פירושיים נאמרו על התואר של השבת לפני פסח – שבת הגדול. ראיתי בספר בית אהרן עה"ת – פרשת יתרו עמ' צה להרה"ג ר' שלמה זלמן הראויץ זצ"ל מלפנים אב"ד דפאלטאק – זלאטי – שהביא באור של הגאון רבי מרדכי בנעט זצ"ל להפסוק בתהילים (צט:ב) ה' בציון גדול ורם הוא על כל העמים. וכתב וז"ל דהחילוק בין גדול לרם, כי גדול הוא דבר שעומד למטה ומגיע עד למעלה ולא למטה, וזה ה' בציון גדול, ישראל מאמינים כי ד' בחינות גדול משגיח בעליונים ובתחתונים, ורם הוא על כל העמים, אבל אצל האומות ד' הוא בחינת רם, שמשגיח רק בעליונים. והארץ נתן לבני אדם להתנהג בהם כרצונם, ועפ"ז מפרש ג"כ הפסוק (תהילים קיג:ד) רם על כל גוים ה' על השמים כבודו. אבל אני אומרים (תהילים קיג:ה) מי כה' אלוקינו המגביהי לשבת והמשפילי לראור בשמים ובארץ, עכ"ל.

והעריני הרה"ג ר' חיים קלמן גוטמאן שליט"א מספר הישר והטוב (שבת הגדול עמ' שי) למרן רבינו צבי הירש זצ"ל אבדק"ק ליסקא שכתב כנ"ל לבאר החילוק בין רם לגדול וכתב עוד וז"ל עוד אמרתי טעם דלמה נקרא שבת הגדול, וצו' וידוע (הובא בטור או"ח ס' תל) שישאל היו קושרים הטלאים המוכנים לקרבן פסח בכרשי המטה, ואם כי היה עבודה זרה של מצרים מכל מקום לא הרהיר שום מצרי לעשות להם שום דבר, על כן מזה ראו השגחת השי"ת בכל מקום לכן נקראו לו שבת הגדול, עכ"ל. הרי גדול מראה להשגחת ה' בעולם ולכן בשבת זו נתגלה ענין זה ושוב נקראית בתואר – שבת גדול. (והעריני תלמידי היקר הרב משה אהרן טוכמאן הי"ו דברים דומים בערוך השולחן ס' תל סע' ד וכן בספר דרש

משה להגאון הרב משה פנשטיין זצ"ל פרשת אמור ויקרא כג: ג ברש"י
ד"ה ששת ימים.)

יהי רצון שנזכה לקיים מצות מצה בהידורה וכמו שכתב החתם סופר
דהיא מצות האכילה היחידה הנשארת לנו עד עתה וע"י כך נזכה גם בדין
על התבואה בפסח להיות לנו שנה טוב ומאושרת בגשם וברוח לקיים
בקשתינו של וטהר לבנו לעבדך באמת.